

Thomas Paine'nin Deizm Anlayışı ve Kelâm Açısından Değerlendirilmesi

Mahmut Yusuf Mahitapoğlu | 0000-0001-6719-7045 | mahmutyusuf.mahitapoglu@asbu.edu.tr
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye
ROR ID: 025y36b60

Öz

Bir Hıristiyanlık eleştirisi ve doğal din arayışı olarak on yedinci yüzyılda ortaya çıkan deizm, günümüz inanç çalışmalarının önde gelen ilgi alanlarından biri haline gelmiştir. Bununla birlikte deizm çalışmalarının; deistlerin kim olduğu, Hıristiyan olan bir kişinin aynı anda deist olup olamayacağı, tarih boyunca tek bir deizmden bahsedilme gibi birçok esaslı soru ve sorunu vardır. Son yıllarda ülkemizde sıkça tartışılan deizmin tarihsel süreç içerisinde inanç anlamında yaşamış olduğu değişimler ve bugün kim tarafından temsil edildiği, ihmal edilen ve üzerinde yeterli araştırmanın bulunmadığı hususlardan birisidir. Deizm ortaya çıkmış olduğu dönem itibarıyla Hıristiyanlığı akla uygun olmayan inançlardan arındırmaya, doğal din ile uyumunu göstermeye çalışan bir düşünce olmakla birlikte özellikle İngiliz deist düşünürler çoğu zaman Hıristiyan kimliklerinden vazgeçmemiştir. Vahiy, nübüvvet ve mucize gibi bütün dinler için özel önem ifade eden kavramları akla uyuşmayan yönlerine bakarak reddeden deistlerin, Hıristiyan kültüründen söylem anlamında uzaklaşmaya başlamaları, bugün deizm denilince akla gelen ilk isimlerden birisi olan Thomas Paine ile başlayan bir sürece denk gelmektedir. Deizmi günümüzde temsil eden önde gelen kurumsal yapılarından biri, Dünya Deistler Birliği (The World Union of Deists)'dir. Bu çalışmanın amacı Thomas Paine'nin din, Tanrı, kutsal kitap ve ölümden sonraki yaşam hakkındaki görüşlerini esas alarak anlamaya çalışmaktır. Araştırmamız bu değişimi doğru bir şekilde anlayabilmek ve Paine'nin görüşlerini kelâm açısından değerlendirebilmek için din, Tanrı, nübüvvet ve ölümden sonra yaşam meseleleri olmak üzere dört ana başlıktan oluşmaktadır. Bu bağlamda tarihi seyre uygun olarak deistlerin fikirleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma, Paine ile birlikte deizmin Hıristiyan vurgusundan uzaklaşarak, bir din karşıtlığına dönüşmeye başladığını; ilk dönemlerde deistler tarafından kullanılan ibadet, dua, tövbe gibi dini kavramların zamanla unutulduğu ve vurgulanmadığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte ilk dönem deistlerinden günümüze kadar özellikle vahye karşı olumsuz bir bakış açısının sabit kaldığı ifade edilmiştir. Ayrıca Paine özelinde deistlerin İslâm'a bakış açılarının genelde bir varsayım ve ön kabulden oluşarak fikri arka planın zayıf olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Din, Deizm, Thomas Paine, Dünya Deistler Birliği.

Atıf Bilgisi

Mahitapoğlu, Mahmut Yusuf. "Thomas Paine'nin Deizm Anlayışı ve Kelâm Açısından Değerlendirilmesi". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (Aralık 2024), 481-506.

<https://doi.org/10.33718/tid.1518658>

Geliş Tarihi	: 18.07.2024
Kabul Tarihi	: 06.11.2024
Yayın Tarihi	: 31.12.2024
Değerlendirme	: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	: Yapıldı - intihal.net
Çıkar Çatışması	: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Thomas Paine's Understanding of Deism and Its Evaluation from a Kalam Perspective

Mahmut Yusuf Mahitapoğlu | 0000-0001-6719-7045 | mahmutyusuf.mahitapoglu@asbu.edu.tr
Social Sciences University of Ankara, Faculty of Divinity, Kalam, Ankara, Türkiye
ROR ID: 025y36b60

Abstract

Deism, which emerged in the seventeenth century as a critique of Christianity and a search for a natural religion, has become one of the leading areas of interest in contemporary studies of belief systems. However, there are several fundamental questions and issues in deism research, such as who the deists were, whether a Christian could simultaneously be a deist, and whether we can speak of a single, unified form of deism throughout history. In recent years, one of the often-discussed yet under-researched aspects of deism in Turkey is the changes it has undergone in terms of belief over time and who represents it today. Deism, emerging in its period, was a philosophical attempt to purify Christianity from what was seen as irrational beliefs and to show its compatibility with a natural religion. However, particularly English deist thinkers often did not completely abandon their Christian identities. The deists rejected concepts such as revelation, prophecy, and miracles, which are central to all religions, based on their incompatibility with reason. Yet, the distancing of deists from Christian cultural discourse began with figures such as Thomas Paine, one of the first names associated with deism today. One of the leading institutional bodies representing deism today is the World Union of Deists. The purpose of this study is to understand Thomas Paine's views on religion, God, sacred texts, and life after death. The research is divided into four main sections: religion, God, prophecy, and life after death, in order to evaluate Paine's views from the perspective of kalām and to understand the changes in deism accurately. In this context, the ideas of deists are presented in accordance with the historical development of the movement. The study reveals how, with Paine, deism shifted away from its Christian emphasis and gradually became a form of religious opposition. Early deists' use of religious terms such as worship, prayer, and repentance was gradually forgotten and no longer emphasized. Moreover, the study shows that, from the early deists to the present, there has been a consistent negative stance toward revelation. In addition, it is demonstrated that deists' views on Islam, particularly in the case of Paine, are often based on assumptions and preconceived notions, with a weak intellectual foundation.

Keywords

Kalam, Religion, Deism, Thomas Paine, The World Union of Deists.

Citation

Mahitapoglu, Mahmut Yusuf. "Thomas Paine's Understanding of Deism and Its Evaluation from a Kalam Perspective". *Trabzon Theology Journal* 11/2 (December 2024), 481-506.

<https://doi.org/10.33718/tid.1518658>

Date of Submission : 18.07.2024

Date of Acceptance : 06.11.2024

Date of Publication : 31.12.2024

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - intihal.net

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Deizm, günümüzde tartışılmaya devam eden önemli kavramlardan birisidir. Genel kabule göre 17.yüzyıl İngiltere'sinde Lord Herbert Cherbury'nin (ö. 1648)¹ kurucu babalığını yaptığı deizm, ilk dönemde müntesiplerinin büyük oranda kendilerini deist olarak tanımlamayıp, Hıristiyanlığı akla uymayan ilkelerden arındırmak ve doğal din ile olan uyumunu göstermeye çalıştığı bir düşünce sistemidir. 19.yüzyıla kadar bu yapısını korumuş, ilk dönem deistleri Hıristiyan kimliklerini muhafazaya etmeye çalışmışlardır. Onların Hıristiyanlıktan anladıkları her ne kadar dönemin Hıristiyanlarından büyük farklılıklar arz etse de dinlerinden ve kimliklerinden vazgeçmemeleri bu dönem deizminin en önemli yönlerinden birini oluşturmaktadır.

Deizmin bugünkü haliyle vahye dayalı dinleri inkâr etme halini almasında 19.yüzyıl önemli zaman dilimlerinden birisidir. Mezûr dönemde Amerikan siyasi tarihinde önemli bir yeri olan İngiliz deist Thomas Paine'in (ö. 1809) düşünceleri bu değişimi anlamada önemli bir yerde durmaktadır. Quaker bir baba ve Anglikan bir anneden dünyaya gelen Paine, babasının mensubu olduğu mezhebin fikirlerinin Hıristiyanlığın esaslarını ciddi bir biçimde eleştirmesinden etkilenmiş, babasının Quaker olması sebebiyle çok iyi ahlaki eğitim aldığı belirtilmiş, Quaker'ların (Society of Friends) deizme en yakın mezhep olduğuna inanmıştır. Bu nedenle olmalı ki *Akıl Çağı* adlı eserinde onlara dair övgü dolu ifadeler serdetmiştir.²

Paine gerek din gerekse siyaset hakkındaki görüşleri açısından Amerika'da oldukça ses getirmiş, döneminde görüşlerine değer verilmiş ve eleştirilmiş bir isimdir. Deist görüşleri nedeniyle Amerika'da Hristiyanlar tarafından ateizmle suçlanmış bir isimdir. Amerika'da deizmin yayılmasında tek etkili isim Paine değildir. 18. ve 19.yüzyıl ile beraber deistler için İngiltere'den sonra Amerika'nın yeni merkez olmasının en önemli işaretlerinden birisi Elihu Palmer (ö. 1806) ve onun 1794 yılında New York'ta Deizm Derneği'ni kurmasıdır. Bir papaz iken sonrasında Hıristiyanlık içerisinde bulunan teslis, Mesih'in çarmıha gerilmesinden sonra tekrar dirilmesi gibi yerleşik inançlardan dolayı daha önce mensubu olduğu dinini eleştirmiştir.³ Bu noktada zikredilmesi gereken bir husus Fransız deizmi ile Amerika deizmi arasındaki ilişkidir. Amerikan deizminin kurucu zihni Fransız devrimi ve Fransız deizminin önemli simalarındandır. Elihu Palmer'in kurmuş olduğu New York Deistik Cemiyeti'nde bulunan insanlar Fransız devrimi hayranı insanlardan müteşekkil olmasıdır.⁴ Bu nedenle Fransız deizminin Voltaire (ö. 1778) kimliğinde temsil edilen katı din eleştirisi bu cemiyet içerisinde de kendisini hissettirmiştir.

1 Kendisini deist olarak tanımlamasa da birçok araştırmacı tarafından deizm kurucu fikir babası olarak kabul edilen Lord Herbert of Cherbury yaşadığı dönem İngiltere'sinde önemli bir sima haline gelmiş, elçilik görevlerinde bulunmuş ve Avrupa'nın önemli ülkelerinin düşünce ve siyaset hayatını yakından takip etme imkânı bulmuştur. O, Fransa'da elçilik görevinde bulunduğu sırada deizmin tabiri-i caizse felsefesini oluşturan İngiltere'de başlamış olduğu "De Veritate" adlı eserini yazmaya devam etmiş, eser 1624 yılında Paris'te basılmıştır. Bk. Ülkü Taşkıran, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 3-4.

2 Thomas Paine, *Akıl Çağı*, çev: Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2021), 44.

3 David L. Holmes, *The Faiths of the Founding Fathers* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 46-47.

4 Allen K. Schroeder, "Deizm ve Onun Kutsal Üçlemeye Dönük Amansız Saldırısı", çev. Soner Torlak, *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 23 (2020), 268.

Elihu Palmer, Thomas Jefferson'un Amerikan başkanı seçilmesi ile beraber deizmi yaymak için kendisine daha rahat bir ortam bulmuştur. O haftalık olarak "Aklın Tapınağı" adlı bir dergi çıkarmıştır. Bununla beraber New York'a ek olarak bazı büyük şehirlerde de deizmi yaymak için cemiyetler kurmuştur. Ayrıca "Tek Yüce Tanrıya ve Dünyanın Koruyucu Yaratıcısına tapmak ve edebî türden diğer amaçlar için kullanılacak" Doğa Tapınağı inşa etme faaliyetine koyulmuşlardır.⁵

Paine ve Palmer gibi isimlerin deizmi yaymak için buldukları bu özgür ortam deizm tarihinde önemli değişimlere neden olmuştur. Bu önemli isimler ile birlikte deizm Hıristiyanlığı rasyonelleştirme çabasından uzaklaşıp, bir Hıristiyanlık ve daha genel ifadesi ile bir din inkarına dönüşme sürecine girmiştir. Deizmin kendi içerisinde yaşadığı süreci anlamak günümüz deizminin fikri ve tarihi arka planını anlamayı mümkün kılacaktır. Bu anlama faaliyeti aynı zamanda günümüzde gerçek anlamda kendisini deist olarak kabul edip, yayın yapan, deistik fikirleri yaymaya çalışanların kimler ve hangi kurumlar olduğu ile alakalıdır.

Modern dönemde deizmi temsil eden en önemli kurumsal yapılardan biri Dünya Deistler Birliği (The World Union of Deists)'dir. 1993 yılında Bob Johnson tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nin Virginia Eyaletinde kurulmuştur. Resmi internet sitesinde⁶ yer alan bilgilere göre İslâm dünyasının Mısır, Ürdün, Türkiye, İran, Irak, Kazakistan gibi birçok yerinde deistler olduğu söylenmekte ve onlara dair kimlik ve iletişim bilgileri verilmektedir. Birliğin genelde internet üzerinden erişilecek şekilde yayınları olmakla birlikte basılı olarak ulaşılabilecek eserleri de bulunmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde bu araştırmada yararlanılan Bob Johnson'ın *Deism A Revolution in Religion, A Revolution in You* adlı çalışması öne çıkanlardandır. Birliğin yayınları içerisinde isimsiz birçok telif olmakla birlikte Bob Johnson'dan sonra ismine en çok rastladığımız kişi Aamir Salee Bhinder'dır. İslâm'ı eleştirmek için ele almış oldukları çalışmalarda ise şu konulara değinmişlerdir: İslâm akla önem vermemektedir, Dinler birbirlerini tekfir ederler, Hz. İbrahim'in oğlunu kurban etmesi, İslâm cennet vaadi ile insanları cihada sevk etmektedir, Hac ve umre yapmak insanlar için herhangi bir faydası olmayan boş ve anlamsız cahiliye âdetleridir, Kur'ân-ı Kerîm'de neden Hz. Peygamber'in özel hayatı ile ilgili meselelere yer verildiği ve Hz. Zeynep ile olan evlilikleri, İslâm'da ganimet paylaşımı.

Günümüzde deizmi temsil eden bu birliğin yayın ve söylemleri incelediğinde ona en çok etki yapan ismin Thomas Paine olduğu söylenebilir. Bunun altında yatan muhtemel önemli sebepler şunlardır; Paine'nin önceki deistlerden Hıristiyanlığa daha baskın bir biçimde karşı çıkması, İngiliz asıllı Amerikalı olması ve Amerika'nın kurucu babalarının Amerikan toplumu üzerinde siyasi ve dini anlamda önemli etkisinin olmasıdır.

Araştırmamızın cevabını aradığı sorular şu şekilde sıralanabilir;

- Deizmin kurucusu olduğu kabul edilen Lord Herbert'in sistematize etmiş olduğu ilkeler günümüze kadar korunmuş mudur? Hangi ilkelerde değişiklikler meydana gelmiştir?
- Tarih boyunca deistler arasında din, Tanrı, peygamberlik ve ölümden sonra yaşama

5 Schroeder, "Deizm ve Onun Kutsal Üçlemeye Dönük Amansız Saldırısı", 270.

6 Birliğin resmî internet sitesini www.deism.com 'dur.

yönelik bakış açısında ne gibi farklılıklar olmuştur?

- Thomas Paine'nin deistik görüşleri nelerdir?
- Paine'nin görüşleri İslâm kelâmı açısından nasıl değerlendirilmelidir?

Yukarıdaki sorular ekseninde mesele din, Tanrı, nübüvvet ve ölümden sonra yaşam yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda her başlık altında tarihsel bir süreç takip edilmiş, Paine'nin görüşleri kelâm açısından değerlendirilmeye tabii tutulacaktır. Araştırmamızda öncelikle din konusuna yer vereceğiz.

1. Din

Deizmin ilk döneminde daha çok Hıristiyanlık ile şekillenen din kavramı, deistlerin üzerinde konuştuğu konuların başında gelmektedir.

Klasik dönem deistlerin önde gelen isimlerinden Matthew Tindal'e (ö. 1733) göre din, tabii ilme dayanmaktadır. Doğal/tabii ilim insanda mevcut olduğu için onun dışarıdan başka bir müdahaleye ihtiyacı yoktur. Tanrı ile iletişime geçmek tabiat ve akıl yoluyla olmaktadır.⁷ Tabiat Tindal'e göre insanın Allah'a karşı sorumluluklarının ne olduğunu anlayabileceği bir yer olmakla birlikte aynı zamanda ahlâkın, hayır ve şerrin de öğrenilebileceği alandır.⁸

Tindal'e göre tabiatın insanın din anlayışında önemli bir yeri vardır. Öyle ki, Hıristiyanlığın da Hz. İsa ile gelmesi mümkün değildir. Aksine Hıristiyanlık kâinatın yaratılışından beri zaten mevcuttur. Tindal, doğal dine büyük bir önem verirken vahyi inkâr etmez. Ona içsel (dahili) vahiy derken, vahyin getirdiği dine ve emirlere ise dışsal vahiy/din der. Her ikisi de Allah'a olan imanı arttıracak ve insanın hayırlı işler yapmasını sağlayacak ortak bir hedefte buluşur. Bununla beraber vahyin getirdiği doğal dine kıyasla yeni bir şey değildir. Akıl aynı zamanda hakikat iddiasında bulunan bütün dinlerin hangisinin doğru olduğunu anlamada bir ölçüttür. Zira doğal dinde herhangi bir eksiklik bulunmaz. Vahiy aynı zamanda indiği dönem ve dil ile her insana ulaşamama anlamında sınırlıdır. Tabiat ise vahiyden daha geneldir ve zamanla sınırlandırılmaz.⁹

John Toland (ö. 1722) Hıristiyanlığın mükemmelliğinden şüphe etmez. Bununla beraber kilisenin kutsallığına karşı çıkmaktadır.¹⁰ Toland'ın vahye ve akla bakışında Tindal ile aralarında büyük benzerlikler bulunmaktadır. O da vahye karşı çıkmaz ancak dinin akıl ile idrak edilebileceğini bu nedenle de aklın dini anlamada ölçüt olduğunu düşünür.¹¹ Ona göre dini tebliğ etmek Hıristiyanlığa inanan her bir kişinin vazifesidir. Bu nedenle din adamlarının bu görevi yaptıklarını iddia etmeleri inananların üzerinden tebliğ vazifesini düşürmez. Ona göre savaş dinin aslı ve din adamları arasında gerçekleşmektedir. Zira din adamları insanların idrak edemeyecekleri muğlak ve sırlı şeylere iman etmelerini istemiştir. Ona göre Hıris-

7 Meryem Kardeş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm*, ed. Vecihi Sönmez vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 20.

8 Kardeş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", 21.

9 Kardeş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", 21-22.

10 Sait Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014) 25-26.

11 Mehmet Akif Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 622.

tiyanlık aslında ruhbanlık ve şatafattan son derece uzak bir dindir.¹²

İlk dönem deistlerinin her ne kadar Hıristiyan dünyada doğarak, Hıristiyanlığı eleştirdiği inkâr edilemez bir gerçek olsa da bu onların Hıristiyanlığı tamamen reddettikleri ve bu şekilde anılmak istedikleri anlamına gelmemektedir. Bu noktada kendisini Hıristiyan bir deist olarak nitelendiren Thomas Morgan (ö. 1743)¹³ ve Tindal¹⁴ gibi isimlerin Hıristiyanlığı doğal din¹⁵ ile eşdeğer görerek onun insanlığın tarihi kadar eski olduğunu iddia etmeleri bu noktada örnek olarak verilebilir.¹⁶ Ancak bunun zamanla yeni bir Hıristiyanlık algısı oluşturduğunu ve aslında deistlerin zihinlerde farklı bir Hıristiyanlık oluşturdukları söylenebilir. Zira aklın her konuda mükemmel bir algı ve idrak gücünün varlığının kabulü, onun değer ve ölçüt olma anlamında vahiyle eşdeğer görüldüğü anlamına gelmektedir. Bu durum Thomas Paine ile birlikte bir vahyedilmiş veya kurumsallaşmış din inkârına dönüşme sürecine girmiştir. Bu durumu Paine'nin ifadelerinde açık bir şekilde görmek mümkündür.

1.1. Paine'de Din Düşüncesi

Paine, Hıristiyanlığa karşı şüphe ve onun tuhaflığına dair kanaatinin çok küçük yaşlardan itibaren kendisinde başladığını belirtir. Yedi sekiz yaşlarındayken kilisede Tanrının oğlunun ölümüne dair dinlemiş olduğu bir vaaz üzerine bunun olamayacağını düşünmüştür.¹⁷ Onun, Hz. İsa hakkında kendisinden önceki deistlerden daha farklı baktığı bir nokta bulunmaktadır. Ona göre Hıristiyanlar başlangıçta silah zoruyla dinlerini yaymadılar. Zira o dönem güçsüzlerdi. Ancak zamanla şiddete başvurmaya başladılar. Onlar içerisinde zulme bulaşmamış tek mezhep Quaker¹⁸lardır. Bunun nedeni onların Hıristiyanlardan ziyade deist olmalarıdır. Onlar İsa'ya çok inanmaz ve kutsal kitapları da geçerliliği olmayan kanunlar

12 Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 27-29.

13 İngiliz, Toland ve Tindal'den etkilenmiş ve döneminin tanınan deistlerindedir. Hıristiyan deist ve hıristiyan Yahudi arasında geçen diyalogdan oluşan *The Moral Philosopher* adlı eseri yazmıştır. Bk. Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 135., S. J. Barnett, *The Enlightenment and Religion* (Manchester: Manchester University Press, 2003), 70.

14 Deizm tarihinde önemli bir yeri olan İngiliz düşünür, Oxford üniversitesi hukuk bölümünde hocalık görevi yapmıştır. Kilise ve din adamlığı karşıtlığı ve din hakkındaki görüşlerini ifade etmek için birçok kitap telif etmiştir. Yazmış olduğu çalışmalarının yakılmasına karar verilmiştir. Tindal doğal din ile Hıristiyanlık arasında herhangi bir çatışmanın olmadığına inanmaktadır. Her ikisinin anlamının ölçütü ise akıldır. Doğal olarak bu onun anladığı Hıristiyanlığın akıl süzgecinden geçmiş ve ona karşı olan inançların Hıristiyanlıktan çıkması gerektiği anlamına gelmektedir. Bu nedenle kendisini Hıristiyan bir deist olarak isimlendirmekte bir beis görmemektedir. Tindal'ın bu minvalde önde gelen çalışmalarından birisi *The Rights of the Christian Church Asserted* adlı eseridir. Bk. Wayne Hudson, *The English Deists in Early Enlightenment* (London: London Pickering&Chatto 2009), 111; Jeffery R. Wigelsworth, *Deism in Enlightenment England* (Manchester: Manchester University Press, 2009), 17-18., E. Brooks Holifield, *Theology in America Christian Thought from the Age of the Puritans to the Civil War* (New Haven: Yale University Press, 2005), 161.

15 Tanrı'nın varlığına dair bilginin vahiy ile değil 'doğal bilişsel kaynaklarla' elde edilebileceğine dair inanca sahip bir dini anlayıştır. Bk. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013), 532.

16 Meryem Özdemir Kardeş, *Deistik Argümanlara Karşı Vahyin İmkân ve Gerekliliği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2022), 134-135.

17 Paine, *Akıl Çağı*, 45.

18 1652 yılında George Fox tarafından Anglikan kilisesinden uzaklaşarak Society of Friends kurulmuştur. Bu oluşumun amacı hıristiyanlığı aslına döndürme, dogmalar ve kilisenin uygulamaları olmadan doğrudan Tanrı ile irtibat kurmaktır. Kendilerine Quakers denmesinin sebebi ise Tanrı'nın kelamı karşısında titremeleridir. Bk. Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/357.

olarak algılar.¹⁹ Buradan yola çıkarak şu ifade edebilir. Paine her ne kadar Hz. İsa'ya saygı duyduğunu ifade etse de aslında ona inanmanın çok da iyi bir şey olmadığı kanaatindedir. Bu nedenle ilk dönem deistlerinde Hıristiyan kimliklerini korumaları sebebiyle Hz. İsa'ya inanç ile karışık saygı varken bu zamanla sadece saygıya dönüşmüştür.

Hıristiyanlık eleştirisine dair Paine'nin şu sözleri oldukça çarpıcıdır: “Tüm uydurma din sistemleri içinde Tanrıyı en çok aşağılayana, insana en yararsız, insan aklına en uymayanı, kendi içinde en çelişkili olanı Hıristiyanlıktır. İnanmak için çok saçma, bir başkasını inandırmanın mümkün olmadığı, uygulaması çok tutarsız olan bu din, insan yüreğini uyuşturup ateistlerin ve fanatiklerin çoğalmasına yol açmaktadır sadece. Güç kaynağı olarak zorbalığa, zenginlik aracı olarak da rahiplerin açgözlülüğüne hizmet eder ama iyi insanları burada ve öteki dünyada hiçbir yere götürmez.”²⁰ Paine, Hıristiyanlığı bir çeşit ateizm olarak görür. Hıristiyanlık onun nazarında Tanrıya değil daha ziyade bir adama inanmak ile eş değerdir.²¹

Deizm tarihi açısından Paine'nin önemi deist kimliğini öne çıkarması ve deizm propagandasını en yüksek sesle yapmasıdır. Ona göre deizm “uydurma olmayan” ve kendisinde özgün ilahi tüm delilleri bulunduran “tek din saf ve basit deizmdir.” İnsanın ilk ve büyük ihtimalle son dinidir. Bu din diğer dinler gibi zorba ve zalim iktidarların hedeflerine hizmet etmez.²² Paine'nin deizm açısından yaptığı en önemli kırılmalardan birisi onun bütün dinlere aynı mesafede olup, klasik deistlerin bir kısmının kendilerini Hıristiyan olarak kabul etmeleri gerçeğini geride bırakmasıdır. Zira Paine'e göre efsane uydurucuları, mitolojik unsurlar ve Yahudilikten alınan hikayelerle yeni bir din inşa etmişlerdir.²³ Bu konuda Paine şöyle demektedir: “Yahudiliğin, Katolikliğin, Ortodoksluğun, Müslümanlığın, Protestanlığın ve bildiğim tüm dini kurumların öğretilerine inanmıyorum. Benim din kurumum akıldır.”²⁴ Paine bütün dinlere karşıt olan konumunu ifadelerinde sürekli olarak hissettirmektedir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın peygamberlerinin özel görev ile insanlara gönderilmesi ona göre Tanrı'ya ulaşmayı tekelleştirme amacındadır ve bunlardan başka yolları yok saymaktadır.²⁵

Paine'in düşüncesinde gerçek dinin anlatılmasının ve anlaşılmasının en önemli araçlarından birisi tabiattır. Ona göre Tanrı tarafından insana verilen bütün nimetler, insan bilincinde olsun veya olmasın devam eden bir çarkın parçalarıdır. Paine Hıristiyanlık gibi efsaneler ile bezenmiş bir dinin üzerinde şüphelerin arttığını bu nedenle de Kitâb-ı Mukaddes üzerinde detaylı bir inceleme yaptığını söyler.²⁶ Paine, deizmi gerçek din olarak görür ve insanları bir olan Allah'a ibadet etmeye davet eder.²⁷ Hıristiyanlık ise insanların yazdığı şeylerden ibarettir ve Allah'ın yapıp ettiklerini orada bulamazlar. Bu ancak tabiatta gözlem-

19 Paine, *Akıl Çağı*, 166.

20 Paine, *Akıl Çağı*, 170.

21 Paine, *Akıl Çağı*, 32.

22 Paine, *Akıl Çağı*, 170.

23 Paine, *Akıl Çağı*, 11-12.

24 Paine, *Akıl Çağı*, 4.

25 Paine, *Akıl Çağı*, 5. Paine'nin İslâm'a karşı olan ilgisine işaret eden noktalardan bir tanesi onun İslâm ile Hıristiyanlık arasında bir benzerlik kurmasıdır. Ona göre her iki dine başlangıçta güçleri olmaması nedeniyle silah kullanmamıştı. Ancak güç kazanmaları ile beraber silah kullanmaya başladılar. Bk. Paine, *Akıl Çağı*, 166.

26 Paine, *Akıl Çağı*, 13-14.

27 Paine, *Akıl Çağı*, 149.

lenebilen bir şeydir.²⁸

İlk dönem deistlerinin büyük çoğunluğu din ve akıl arasında uyum arama çabalarına rağmen günümüz dönem deistleri bu konuda dinlere çok daha net ve keskin bir eleştiri getirir. Paine ile başlayan süreçte günümüz deistlerinin önde gelenlerinden Bob Johnson, dinlerin anladığı şekilde bir din kavramını tamamıyla reddetmiştir. O, din adamlarının “indirilmiş din” ismi altında bir din uydurduklarını ve inandıkları her şeyin bir uydurmadan ibaret olduğunu zikreder.²⁹ Günümüz deistleri, klasik dönemden farklı olarak deizmin Hıristiyanlığı aklîleştirmek ve içerisinde bulunan hurafeleri çıkarmak yerine tamamıyla ayrı bir hakikat olduğunu ifade etmiştir. Deizm, Allah hakkında bütün hatalı düşüncelerden kurtulmanın adı olmuştur. Dinler onların nazarında yanlış inançları barındırmaktadır. Deizm ise onlardan tamamıyla farklıdır.³⁰

Deistlerin inanç konusunda akla her dönem büyük bir önem verildiği bilinmektedir. Lord Herbert aklın insana rehberlik ettiğini ve onun dinin gerçek inanç esaslarını keşfettiğini söylemektedir.³¹ Paine de akli, hataları düzeltme anlamında en etkili silah olarak görmektedir.³² Modern dönem deistleri bu anlayışı devam ettirerek aklın dini inançları anlamada en önemli kıstas olduğuna inanmaktadır.³³ Onlar dinlerde imanın yanlış bir anlama sahip olduğunu belirtir. Zira dinlerde asli günah (original sin), suyun üzerinde yürüme (walking on water), Kızıldeniz’in ikiye yarılması (Splitting the Red Sea) gibi mucizeler vardır. Bu nedenle yozlaşan iman kavramı yerine güven (Trust) kelimesini kullanmayı önerirler.³⁴

Paine’in bütün dinlere karşı mesafeli olmasının altında yatan en önemli sebeplerden birisi, dinlerin birbirlerini tekfir etmeleridir.³⁵ Benzeri bakış açısını bugün yaşayan deistlerde de görebilmek mümkündür. Güncel siyasi olaylar ve savaşlardan örnekler veren deistler, Yahudilerin Müslüman ve Hıristiyanlara Filistin’de yıllardır devam eden zulümlerini, Şia ve Ehl-i Sünnet arasında Ortadoğu’da devam eden çatışmaları, DAEŞ’in Irak’ta Amerikan siyasetinin hedefleri için kullanılmasını örnek olarak verir. Bu örnekler ile dinlerin ve aynı dine mensup mezheplerin birbirlerini tekfir etmeleri nedeniyle bugün dahi birbirleriyle savaştığını göstermeye çalışmışlardır.³⁶

Modern dönem deistlerin, klasik dönem deistlerinin Hıristiyanlığa karşı olan yaklaşımlardan büyük oranda uzaklaştığını söyleyebilmek mümkündür. Thomas Paine’nin Hz. İsa’ya dair hürmetkar yaklaşımı bulunmakla birlikte onunla beraber bütün dinlere karşı mesafeli bir bakış açısı kendisinden sonra gelen deistler üzerinde tam anlamıyla hâkim olmuştur. Hatta öyle ki Paine, Hıristiyanlığı dinsizlik (ilhad) ile eş değer görür. Buna binaen o gerçek inanç sistemi olabilecek deizmi önerir.³⁷ Günümüz deistleri de Paine’i takip ederek, İsa’nın

28 Paine, *Akil Çağı*, 35-36.

29 Bob Johnson, *Deism A Revolution in Religion A Revolution in You* (California: World Union of Deists, 2009), 16,99.

30 Johnson, *Deism A Revolution in Religion A Revolution in You*, 42-43,45.

31 Taşkıran, *Lord Herbert Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, 51.

32 Paine, *Akil Çağı*, 5.

33 Johnson, *Deism A Revolution in Religion A Revolution in You*, 16.

34 Johnson, *Deism A Revolution in Religion A Revolution in You*, 17-18.

35 Paine, *Akil Çağı*, 5.

36 World Union of Deists, “Islamic Religious Violence” (Erişim 18 Temmuz 2024)

37 Paine, *Akil Çağı*, 32.

İncil'de anlatılan hikayelerine inanan bir kimsenin kafir olduğunu düşünmektedirler. Zira bu inanç hurafe ve batıl öğretileri barındırmaktadır. Bob Johson'a göre bütün dinler insanların kendi elleri ile icat ettikleri şeylerdir.³⁸

Klasik ve günümüz deistlerin ortak fikirlerinden birisi, kilise ve din adamlarının dini suistimal etmeleri ve kendi çıkarları için kullanmalarındadır. Paine, hiçbir dinin kilisesine inanmadığına ve kendi kilisesinin de aklı olduğuna vurgu yapar. Zira kilisenin uydurduğu şeyler insanları korkutmak ve siyasette bir güç kazanmak için yapılmıştır.³⁹ Günümüz deistlerinin İslâm'a karşı söylemlerinin odağında ulema yer almaktadır. Onlar Müslüman ulemanın da dinde olmayan şeyler uydurdıklarına inanırlar ve bunu çok dikkat çekici bir şekilde şirke eş değer görürler. Şirkin ise affedilmeyen günahlardan olduğunu belirtirler.⁴⁰

1.2. İslâm Kelâmında Din

Deistlerin tarih boyunca din ile olan en önemli tecrübeleri Hristiyanlık ve Yahudilik üzerinden olmuştur. Bu nedenle onlarda görmüş oldukları akla aykırılıklar, eksiklik ve yanlışlar din kavramına karşı olumsuz tavır takınmalarında önemli rol oynamıştır. Bu noktada büyük bir genelleme hatası yapan Thomas Paine İslâm'ı da diğer dinlerle aynı düzlemde değerlendirerek reddetmiştir.⁴¹

Baş eğmek, itaat etmek anlamına gelen din kelimesi terim olarak; “akıl sahiplerini kendi irade ver tercihleriyle bizzat hayır olan peygamber tarafından tebliğ edilen şeylere sevk eden ilâhî kanun” olarak tanımlanmaktadır.⁴² İslâm'a göre dinin sahibi Allah'tır. Bu nedenle İslâm'ın herhangi bir şekilde beşerî kaynaklı ve beşerî müdahaleye açık bir yapıda olması söz konusu değildir.

Paine'in eleştirdiği önemli konulardan biri olan dinlerin birbirlerini tekfir etmesi hususuna gelince İslâm açısından bunun doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira İslâm'dan saparak Yahudi ve Hristiyanlık adı ile din uyduranların bu tutumları Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle haber verilmektedir:

“Hepsi de kitabı okumakta oldukları halde yahudiler, “Hristiyanlar hiçbir gerçeğe dayanmıyor” dediler; hristiyanlar da “Yahudiler hiçbir gerçeğe dayanmıyor” dediler. Bilmeyenler de onların dediklerine benzer şeyler söylediler. Allah, ayrılığa düştükleri konularda kıyamet günü aralarında hükmünü verecektir.”⁴³ İslâm ise her iki dine mensup insanlara şu önemli davetini birden çok kere tekrarlar: “De ki: “Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin: Yalnız Allah'a tapalım, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazılarını rab edinmesin.” Eğer yine yüz çevirirlerse, “Şahit olun ki biz Müslümanlarız” deyin.”⁴⁴ Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm Allah katında dinin yalnızca İslâm olduğunu, bunun dışında bir din arayanların ise Allah katında mazeretleri-

38 Bob Johnson, *Deism A Revolution in Religion A Revolution in You*, 24-25.

39 Paine, *Akıl Çağı*, 7.

40 World Union of Deists, “Assault on God 3: God Gets Upset if People Say He Partners” (Erişim 1 Temmuz 2024).

41 Paine, *Akıl Çağı*, 4.

42 Bekir Topaloğlu, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 70.

43 el-Bakara 2/113.

44 Âl-i İmrân 3/64.

nin kabul olunmayacağı ifade edilmiştir.⁴⁵

Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanların birbirleri arasına fitne ve nifakın girmemesi için Müslümanları birçok yerde uyarmıştır. Bu nedenle deistlerin günümüzde olan ve tarih boyunca gerçekleşen sosyal ve siyasi olaylar üzerinden din eleştirisi, İslâm'ın aslı açısından geçerli değildir. Zira İslâm, Müslümanlara daima bir arada olmayı ve ayrılığa düşmemeye emretmiştir.:

“Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O’nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken oradan da sizi Allah kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle açıklıyor ki doğru yolu bulasınız.”⁴⁶

Allah hakkında gerçek inancın yalnızca deizmde olduğunu belirten Paine’in söylemi de bir iddiadan öteye gidememektir. Zira onların özellikle Hıristiyanlar özelinden eleştirdikleri teslis inancının tam zıttı olan tevhid inancı İslâm’ın temelidir. Kur’ân-ı Kerîm birçok ayette Allah’ın tevhidini vurgulamaktadır. (Bakara 163, İhlas 1,) Kelâmcılar bu ayetlere dayanarak Yaratıcı ve yaratılanlar arasında kesin bir ayırım yapmışlar, onun isminde ve sıfatlarında bütün yaratılanlardan farklı olduğunu ifade etmişlerdir.⁴⁷ Aynı zamanda onların bu ifadeleri Allah’tan başka bir yaratılmışa ilahlık vasfı veren teslis inancını da reddeder mahiyettedir.⁴⁸

Paine dahil tarih boyunca bütün deistler deizmin en ayırt edici yönünün akla verdikleri önem olduğunu vurgulamışlardır. Bununla beraber söz konusu İslâm olunca akla verilen önem diğer dinlerden ayrılır. Kelâmcıların bilgi edinme yollarından birini akıl olarak kabul etmeleri, dinde kişinin mükellef olabilmeleri için akli temel bir şart addetmeleri⁴⁹, ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’in bu hususta akla yaptığı vurgular.⁵⁰ Bu durum İslâm’ı diğer tüm din ve inanç sistemlerinden ayırmaktadır.

2. Tanrı

Deizm düşüncesine en çok etki eden düşüncenin Tanrı inancı olduğunu söylemek mümkündür. Zira deistlerin Tanrı inançları bütün düşüncelerini derinden etkilemiştir. Onlar tarih boyunca Tanrı düşüncelerini temelde Hıristiyanlıkta bulunan teslis inkarına karşı temellendirmeye çalışmışlardır.

2.1. Paine’de Tanrı Düşüncesi

Deistlerin tarih boyunca ortak inançlarından en önemlisi teslis inancını reddedip, Allah’ın birliğine inanmalarındır. Çünkü teslis akla uygun bir inanç değildir ve Tanrı insanlardan akla uygun olmayan bir şeye inanmalarını istemez. Bu inançları nedeni ile Hıristiyanlar

45 Âl-i İmrân 3/19, 85.

46 Âl-i İmran 3/103.

47 Alâeddin el-Üsmendî, *Lübâbü’l-Kelâm*, thk. M. Sait Özervarlı (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 70, 74-75.

48 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 21.

49 Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Tevhîd fi beyâni’t-tevhîd*, thk. Ömür Türkmen (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 49.

50 er-Ra’d 13/4; el-Enfâl 8/22

tarafından tekfir edilip, ateist olarak görülmüşlerdir.⁵¹ Paine için Tanrıyı ispat etmenin en doğru yolu tabiata bakmaktır.⁵² Deizm tarihinde din kavramının yerini anlamaya çalıştıktan sonra bir başka önemli konu olan Tanrı'nın âlem ile olan ilişkisine değineceğiz.

Tanrı'nın yaratmış olduğu aleme müdahale edip etmeyeceği deizmin önde gelen tartışma konularından birisidir. Bu tartışma alanının deistlerin fikirlerini ve deizm tanımlarını etkileyen en önemli meselelerden birisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle klasik ve günümüz deistlerin Tanrı'nın âleme müdahalesi konusuna nasıl yaklaştıklarını anlamak deizmi doğru anlama açısından önemli bir noktada durmaktadır.

Deistlerin bu anlamda öne çıkan görüşlerine göre Allah'ın kâinata müdahalesi söz konusu değildir. Zira müdahale olursa bu kâinatı mükemmel bir biçimde yaratan Tanrı için bir eksiklik olacaktır. Tanrı âlemi mükemmel bir biçimde yaratmıştır. Onda olacak bir eksiklik Tanrı için de bir eksiklik anlamına gelir. Kâinata müdahale etmek ise bir eksikliği gidermek anlamına gelir. Ancak bu konuda gerek klasik gerekse günümüz dönem deistlerinin birbirinden farklı görüşleri olduğunu görebiliyoruz. Allah'ın kâinata müdahalesi, deizmin tanımlamasında en önemli unsurlardan birisi olmakla birlikte konu hakkında birbirine zıt iki düşüncenin bulunması, iki farklı Tanrı tasavvuruna yol açmaktadır. Zira Tanrı'nın aleme müdahalesini kabul etmek aynı zamanda onun peygamber göndermesine de imkân tanıyacaktır.

İlk dönem deistlerin Tanrı tasavvurlarında günümüzdeki deistlere göre kâinat ve insana daha ilgili bir yaratıcı fikrinin olduğunu söylemek mümkündür.⁵³ Zira onların dua, tövbe ve ibadet kavramlara özel bir önem verdiğini söylemek mümkündür. Lord Herbert'e göre her insanın pişmanlıktan ve günahkâr olmaması için tövbe etmesi gerekmektedir. Bu aynı zamanda kurtuluşa ermek için zaruridir. Kurtuluş herhangi bir guruba has bir şey değildir. Allah insanlara kurtuluşa ermek için bir fırsat vermektedir.⁵⁴ Bu konuda fikir belirten deist düşünürlerden John Toland, Tanrının kâinata ait her şeye hükmetmeye devam ettiğini belirtir.⁵⁵

Deistlerin ibadet ettikleri, dua ve tövbe ettikleri tanrı tasavvurundan âlem ile ilişkisini tamamıyla kesmiş bir tanrı tasavvuruna sahip olmalarının altında yatan en önemli sebeplerden birisi, Batı toplumunda zaman içerisinde din ve kilisenin gücünü kaybetmesi olabilir. Paine öncesinde özellikle Lord Herbert, Charles Blount gibi isimlerde ön plana çıkan ibadet, dua, tövbe gibi vahyedilmiş dinlerin hayati kavramlarına sık sık yer verilmiştir.

Paine ile beraber bu kavramlara yapılan atıflar ve bu kavramların yorumlanmış şekli değişmektedir. Ona göre gerçek ibadet, ahlâklı olmaktır. Paine, Tanrıya hizmet etmenin asıl yolunun Tanrı'nın salık verdiği ahlâkî iyiliğini insanlar arasında uygulanması olduğunu düşünür. Bu nedenle Tanrı'ya hizmet; ibadet ve insanlardan uzak 'münzevi bir hayat' ile

51 Lord Herbert Cherbury, *De Veritate*, (Bristol: University of Bristol, 1937), 294, 296; Paine, *Akıl Çağı*, 10.

52 Taşkıran, *Lord Herbert Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, 67; Bob Johnson, *God Gave Us Reason Not Religion* (California: World Union of Deists, 2014), 9.

53 Altunışık, "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları", 630.

54 Taşkıran, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, 78-80.

55 Vahdettin Başçı, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 34.

olmaz. Aksine aktif bir biçimde yaşamın ve insanların içinde olmayı gerektirir.⁵⁶

Günümüz deistleri Allah'ın kâinata müdahale etmeyeceği ile alakalı yaygın görüşlerine karşı gelişen eleştirilerin farkındadırlar. Onlar deistlerin bir kısmının bunu kabul ettiğini bir kısmının ise etmediğini belirtir ki bu klasik deizm tanımlamalarına taban tabana zıt bir düşüncedir. Klasik ve modern dönemde Tanrı'nın alemle ve insanla olan ilişkisi deistler tarafından farklı şekilde ele alınmıştır. Bu ise deizmin tarih boyunca kendileri arasında ortak bir inanç esasları olmadığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

2.2. İslâm Kelâmında Tanrı

Deistlerin Tanrı'nın alemi mükemmel bir şekilde yaratması ona sonradan müdahalesi ile kendisine de bir eksiklik gelmesi fikri İslâm açısından hatalı kabul edilmemektedir. Zira İslâm'a göre Allah ile yarattıkları arasında kesin bir ayırım vardır. Âleme ettiği müdahale doğrudan kendisinde bir değişikliğe neden olmaz. Bununla beraber bu durum Allah'ın kâinata koyduğu her yasayı değiştirdiği gibi bir anlamada gelmemektedir. İslâm dininde asıl vurgulanan Allah'ın mülk sahibi olarak onda dilediği gibi tasarrufta bulunması ve bunun sınırlandırılmayacağıdır. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de şöyle dile getirilmektedir:

“Çünkü yeryüzünde büyüklük taşıyor ve kötülük tuzakları kuruyorlardı. Halbuki kötülük tuzakları, kuranların ayağına dolaşır. Yoksa onlar öncekilere uygulanan yasalardan başkasını mı bekliyorlar? Allah'ın yasalarında asla bir değişme bulamazsınız; Allah'ın yasalarında asla bir sapma da bulamazsınız.”⁵⁷

“De ki: “Ey mülkün gerçek sahibi olan Allahım! Mülkü dilediğine verirsın, dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini yüceltirsın, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye kâdirsin.”⁵⁸

İslâm'a göre Allah her daim yarattıkları ile yakın bir ilişki içerisinde. Bu ilişki iki varlık arasındaki farktan dolayı doğrudan olmak yerine O'nun her an yarattıklarını iştirak, kullarının dualarına icabeti ve onlara peygamber gönderme gibi farklı şekillerde olmaktadır.

“İnsanı biz yarattık ve elbette içinden geçenleri biliriz; sağında solunda oturmuş iki alıcı (yaptıklarını) alıp kaydederken biz ona şah damarından daha yakınız.”⁵⁹

“Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakınım, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm. Şu halde benim davetime gelsinler ve bana iman etsinler ki doğru yolu bulabilsinler.”⁶⁰

Deistlerin bir yaratıcı kabul edip bununla beraber âlem ve insan ile son derece sınırlı bir ilişkisi olduğunu kabul etmeleri büyük problemler doğurmaktadır. Zira insanlardan son derece uzakta olan, her zaman aklını kullanmayı öğütleyip insanın kalbine ve ruhuna hitap etmeyen bir Tanrı anlayışı insanları tam anlamıyla tatmin etmeyebilir. Ayrıca bir süre sonra belki de şu önemli soru daha da net bir şekilde sorulacaktır: Âlem ile ilişki son derece

56 Paine, *Akıl Çağı*, 56.

57 Fâtır 35/43.

58 Âl-i İmrân 3/26.

59 Kaf 50/16-17.

60 el-Bakara 2/186.

sınırlı ve hatta olmayan bu Tanrı neden var? İnsanın yalnızca akî melekelerden müteşekkil olmadığını vurgulayan İslâm ise bu anlamda insanı her anlamda kuşatmış, ona ifrat ve tefritte savrulma yerine orta yolu tercih etme imkânı vermektedir. Allah ile dua ve ibadet ile ilişkisini güçlendiren insan, O'nun kâinata müdahalesi ile varlığını her an hissetmektedir.

3. Nübüvvet

Deizm tanımlarında en çok dikkat eden ifadelerin başında deistlerin nübüvvet inkârı gelmektedir. Bu başlık altında deistlerin tarih boyunca vahiy ve nübüvvete bakışı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3.1 Vahiy

Tanrı'nın insanlara buyruğunu bildirmesi manasına gelen vahiy, deistlerin üzerine en çok konuştukları kavramların başında gelmektedir. Bu başlık altında deistlerin vahiy görüşlerinde tarihsel süreçte gerçekleşen değişimler ele alınacaktır.

Lord Herbert, sonradan Thomas Paine' de görüldüğü gibi vahyin imkânını ve kimler için geçerli olduğunu sorgulamaya çalışır. Herbert, Paine'e kıyasla aslında Hıristiyanlıkta yerleşik olan vahiy anlayışını rasyonelize etmeye çalışmıştır. Ancak o da vahiy aklın bir gerçeği ve gereği değil, onu gönderenin gücünün bir yansıması olarak görür. Bu nedenle vahiy ile gelenin varlığı inkâr edilemez ancak bu onun doğruluğu ve hakikatinin farklı bir yapıda olduğu gerçeğini değiştirmez. Zira vahyin getirdiği hakikat aslında onu alan kişi(peygamber) ile alakalıdır. Herbert vahye inanabilmek için bazı şartlar ileri sürer. Bunlar içerisinde en dikkat çekenlerden birisi, vahyin bütün insanlar için geçerli olabilmesidir. Bu ise Herbert'e göre mümkün gözükmemektedir. Zira vahiy yalnızca vahiy alanı bağlar. Bu nedenle vahiy onu almayanlar için bir ihtimalden öteye geçmez.⁶¹ Herbert her ne kadar İncil'e karşı saygı beslese de onun üzerindeki şüphelerini açıkça ifade eder.⁶²

İlk dönem deistlerinin önemli simalarından Tindal, diğer birçok deist gibi içsel vahiy ile tabiatın bütün insanlar için vahiy olması arasında bir kıyaslama yapmaktadır. Ona göre vahiy zamanla sınırlıdır. Tabiat ise böyle bir durum söz konusu değildir. Tabiat aynı zamanda vahye nazaran daha fazla insana ulaşabilir. Vahiy ise bu anlamda yalnızca kendi geldiği dönemin olayları ile ilgilidir. Bütün bunlarla beraber bu iki kaynak ortak bir hedefe sahiptir ve Allah'a olan imanı destekler. Ortak hedefi olan vahiy ve tabiat birbirleri ile çelişmemelidir. Bu konuda ise akıl nihai anlamda bir ölçüt olacaktır. İkisi arasında herhangi bir ihtilaf olması halinde akla uygun olanı tabi olunması gerekir. Tabiat ile vahyin karşı karşıya geldiği durumlarda tabiat lehine sonuçlanacaktır.⁶³

3.1.1. Paine'de Vahiy Düşüncesi

Thomas Paine'i deizm tarihinde önemli kılan yönlerden birisi ciddi bir Kitâb-ı Mukaddes araştırması ve eleştirisi yapmasıdır. O, *Akıl Çağı* adlı eserinde Eski Atik ve Yeni Atik üzerine ciddi eleştiriler yönelir. Kutsal kitap içerisindeki çelişkiler, peygamberlere atfedilen gayr-i ahlâkî birçok olay ve özellikle Hıristiyanlık için efsanevî birçok hikâyenin din içerisinde

61 Taşkıran, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, 103-104.

62 Taşkıran, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, 146-147.

63 Kardaş, "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru", 21-23.

bulunması Paine'nin eleştirisinde öne çıkan unsurlardandır. *Akıl Çağı*'nda cevabını aradığı sorunlardan birisi, gerçek vahyin neyi içerdiğidir. O gerçek vahiy araştırmasında Tanrı kelamı ve vahiy ayırımına gider. Tanrı kelamı ona göre bizlerin gözlemediği evrendir. Evren, Tanrı kelamı olması hasebiyle evrenseldir ve herhangi bir insan tarafından değiştirilemez.⁶⁴

Paine bir insana vahiy gelme ihtimalini doğrudan reddetmez. Tanrı'nın dilediği takdirde bir kişi ile vahiy yolu ile irtibat kurabilir. Ancak bu irtibat o kişi ile sınırlıdır. Zira Tanrı'nın vahiy gönderdiği kişi dışındaki insanlar bu tecrübeyi yaşamamışlardır. Tecrübe onlar için yalnızca bir söylentidir. Bu insanların vahiy tecrübe eden kişiye inanma zorunluluğu yoktur.⁶⁵ Ayrıca Paine, "Tanrı kelamı" olarak kabul edilen kutsal kitapların birçok ahlaksızlığı barındırması nedeniyle yalan, küfür, zulüm ve dini inkarlar ile dolu olduğunu belirtir. Onun nazarında bundan daha büyük bir küfür olamaz.⁶⁶

Thomas Paine'nin kutsal kitap eleştirisi edebî ve tarihi olarak iki kısma ayrılmaktadır. Aynı zamanda Paine'nin modern deistlere en önemli etkilerinden bir tanesi, din ile bilim arasında kıyaslama yapmasıdır. Bu anlamda Paine kutsal kitabı Öklid'in (ö. MÖ 285) Mühendisliğin Temeli adlı eseri ile kıyaslar. Bu eserde yazarın kim olduğunu bilmesek dahi bizim açımızdan bugün bile önemli olan bilgiler bulunurken, kutsal kitapta birçok olay kişisel şahitliklere dayandığı için gerçekte bir bilgi kaynağı ifade etmemektedir. Modern dönem deistlerin üzerinde Lord Herbert ve Thomas Paine etkisini vahiy konusunda da görebilmek mümkündür. Onlar da selefleri gibi vahyin ancak vahiy alan birinci kişi ile sınırlı olabileceğini ifade ederler. Vahiy alan dışındaki insanlar vahyin gerçekliğine hiçbir zaman tam anlamıyla güvenemezler. Tanrı ve insan arasındaki gerçek iletişim ancak tabiat yolu ile olabilir. Allah'ın kelâmı yalnızca tabiat kanunlarına göre anlaşılabilir.⁶⁷ Bu noktada Tindal'ın de benzeri bir fikre sahip olduğu görülmektedir. Buradan yola çıkarak deistlerin vahiy konusunda ortak bir noktada buluştuklarını söylemek mümkündür.

Paine'e göre Kitâb-ı Mukaddes'in yarısından fazlasına hâkim olan şiddetin her türlüünü barındıran hikayeler ve müstehcen anlatımlar olması bu kitabın Tanrının değil Şeytanın kitabı olduğunu söylemeyi gerektirmektedir. Bu kitap insanlığın daha kötü bir hal almasına neden olmaktadır. Paine, "kendi acıma, acımasız her şeyden nefret ettiğim gibi samimi olarak bunlardan da nefret ediyorum", demektedir. Paine'nin şiddet üzerinden kutsal kitaba yaptığı eleştirinin bir benzerini modern deistlerin İslâm eleştirisinde görebilmekteyiz. Paine'nin öne çıktığı önemli noktalardan bir tanesi de ona kadar genelde Hıristiyanlık ve Yahudilik etrafında şekillenen din tartışmaları ve eleştirilerinin onunla birlikte bütün dinleri ve İslâm'ı kapsayacak şekilde genişlemesidir. Bu anlamda onların İslâm'a karşı söylemlerini oluştururken hem Kur'ân-ı Kerîm'den bazı ayetleri kullandığını hem de güncel şiddet eylemlerinden örnekler verdiği görülmektedir. Onlara bugün dünyanın farklı coğrafyalarında birçok terör faaliyetinin sebeplerini Kur'ân-ı Kerîm'in Müslümanları cihada teşvik etmelerinde aramak gerekir.⁶⁸ Buna rağmen Bob Johnson'a göre Filistin sorunun arkasında yatan

64 Paine, *Akıl Çağı*, 27.

65 Paine, *Akıl Çağı*, 5-6.

66 Paine, *Akıl Çağı*, 85-86.

67 World Union of Deists, "Fear and Revealed Religion" (Erişim 1 Temmuz 2024).

68 World Union of Deists, "Assault on God 2: God Approves of the Murder of a Child Committed by an Islamic "Holy" Man" (Erişim 1 Temmuz 2024).

temel problem işgalci İsrail kuvvetlerinin Amerikan'ın koşulsuz desteği ile bölgeyi savaş alanına çevirmesidir. Bu aslında Bob Johnson'ın Filistin mücadelesinin bir etki tepki olduğunu kabul ettiğini ortaya koymaktadır.⁶⁹

Kutsal kitap eleştirilerinde temas ettiği hususların benzerlerini modern dönemde yaşayan deistlerin eserlerinde yoğun bir şekilde görebilmemiz mümkündür. Paine'nin kutsal kitap tahlilindeki çıkış noktası bu kitabın yazarını belirleme isteğidir. Zira bir kitaba inanmak için bu kitabın yazarının kim olduğunu belirlemek gerekmektedir. Ona göre kutsal kitabın yazarı hiç kimse değildir. Bugün elimizde kutsal kitap olarak bilinen metin aslında onun tabiriyle “mitoloji üreticilerinin” elde ettikleri yazılı metni bir araya getirmeleri ve bu metinlere kendi istekleri doğrultusunda şekil vermeleri ile meydana gelmiştir. Bu metinlerin günümüze gelene kadar yaşamış olduğu değişim ihtimali ile oldukça önemli bir konudur. Kutsal kitaplar ile ilgili Paine'nin dikkat çektiği bir başka husus ise Hıristiyanlık denen “sistem”i oluşturanlar, ellerindeki metinlerden hangisinin Tanrının kelâmı olduğunu, hangisinin ise olmadığını kura yoluyla belirlemişlerdir. Kim olduklarını bilmediğimiz bu kimseler tarafından eğer oylama farklı bir biçimde sonuçlansaydı bugün Hıristiyanlar farklı bir şeye inanıyor olacaktı.⁷⁰ Kutsal kitabın yazarının kim olduğu konusundaki bu bakış açısını ve dil üzerinden kutsal kitapları tahlil etme yöntemini günümüz deistlerinde de görmek mümkündür. Örneğin Dünya Deistler Birliği'nde makaleleri yayımlanan Bhinder, *Objective Qur'an Study* adlı çalışmasında Fatıha suresini örnek vererek, bu surenin Allah kelâmı olmayacağını zira surede bulunan ‘hamd alemlerin rabbi olan Allah’a mahsustur’ ayetinin Allah'ın kendisine hamd etmesi anlamına geldiğini ve bunun mümkün olmadığını, bunun ancak Hz. Peygamber'in sözü olduğunu ifade eder.⁷¹ Dünya Deistler Birliği başkanı Bob Johnson, deizmin incilinin Allah'ın yarattıkları(mahlukat) olduğunu ifade eder. Bu yolla insan, herhangi bir dış müdahaleye muhtaç olmadan tabiata ve Allah'ın yarattıklarına doğrudan nazar edebilir. Günümüz dönem deistlerine göre Allah'ın dünyada yarattıkları, Tanrı'nın varlığını ispat etmenin en büyük delilidir.⁷²

3.1.2. İslâm Kelâmında Vahiy

Kelâmcılar, vahiy alma tecrübesinin Allah ile peygamberler arasında farklı şekillerde gerçekleştiğini kabul ederler. Ancak bununla beraber bu deistlerin iddia ettiği gibi diğer insanları bağlamamak anlamına gelmemektedir. Zira içeriği mahza hayr olan, sınırlı akıl ile insanın ulaşamayacağı birçok konuda doğrudan kendisine haber veren bir bilgi kaynağını inkâr etmek makul görünmemektedir. Deistlerin vahiy diğer insanlar için kabul etmemelerinin asıl sebebi muhtemelen kendi toplumlarında yaşamış oldukları olumsuz din ve din adamı tecrübesinden kaynaklanmaktadır. Zira din adamlarının Allah adına konuşup, insanları aldatmaları Batı tarihinde bir dönemin önemli olgularından biri haline gelmiştir.

Deistlerin içsel ve dışsal vahiy ayrımı yapmışlar, tabiatı hakiki vahiy olarak algılamışlardır. Bu tutum Paine'de de devam etmiş, tabiatın her dönem evrensel bir dile sahip olduğuna inanmış, bu nedenle insanların asıl bakması gereken yerin tabiat olduğuna inanmıştır. Bu ayrımın bu denli keskin bir şekilde yapılması Kur'an-ı Kerim açısından doğru kabul edilme-

69 World Union of Deists, “Israel and Religious Terroism” (Erişim 1 Temmuz 2024).

70 Paine, *Akıl Çağı*, 14-15.

71 World Union of Deists, “Objective Qur'an Study” (Erişim 1 Temmuz 2024).

72 Johnson, *Deism A Revolution in Religion A Revolution in You*, 23.

mektedir. Öyle ki; Kur'ân-ı Kerîm hem insanlara tabiata bakmayı birçok kere nasihat eder hem de onun bu dışındaki emirleri her dönem insanın ihtiyaç duyduğu adalet, ana babaya hürmet, iyiliği emretmek gibi birçok ilkeye işaret etmektedir.⁷³

Paine'nin kutsal kitap eleştirisinin deizm tarihinde önemli bir yeri olduğunu belirtmiş-tik. O Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'ı aynı düzlemde değerlendirmiştir. Kelâmcılar ve dinler tarihi ile ilgilenen Müslüman ulemâ ise deistlerden yüzyıllar önce kutsal kitabı her anlamda tahlil etmişler, İslâm inancına göre ele almışlardır. Hicri üçüncü yüzyılda yaşayan ve ilerleyen yaşlarında Müslüman olan Alî b. Sehl Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra) *ed-Dîn ve'd-Devle* adlı eserinde Hz. Peygamber'in peygamberliğine işaret eden hususlara değinmiştir. Bir başka Müslüman alim İbn Hazm ise Tevrat eleştirisinde Müslüman ulemâ arasında çok seçkin bir yerde durmaktadır. O, Tevrat'ı titiz bir şekilde metin analizine tabi tutarak dinler tarihi alanında ve reddiye geleneğinde önemli bir yerde durmaktadır.⁷⁴ *El-Mîlel ve'n-Nihâl* yazarı Şehristânî'de bu anlamda Tevrat ve İncil'e olan vukufiyeti ve ilgisini eserinde okuyucuya göstermektedir.⁷⁵ Bu anlamda Kur'ân-ı Kerîm'den bir âyeti zikretmenin önemli olduğunu düşünmekteyiz:

“Onlardan bir grup, kitapta olmayanı ondan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükürler ve Allah katından olmadığı halde, “Bu Allah katındandır” derler. Onlar bile bile Allah hakkında yalan uydurmaktadırlar.”⁷⁶ Yukarıda ifade ettiklerimizden, deistlerin iddia ettiğinin aksine İslâm'ın tahrif olunmuş Yahudilik ve Hıristiyanlık ile aynı düzlemde değerlendirilemeyeceğini, İslâm'ın ve Müslüman ulemânın bizzat bu iki dini eleştirdiklerini görmekteyiz.

3.2. Peygamber

Tanrı'nın buyruğunu insanlara tebliğ eden peygamberler, kâinata ilahi bir müdahale anlamına gelmektedir. Bu başlık altında deizm tarihi boyunca peygamber kavramına olan bakış ele alınacaktır.

3.2.1. Paine'de Peygamber Düşüncesi

Deizm tanımlamalarında en çok öne çıkan unsurlardan biri nübüvvet fikrinin doğrudan reddidir. Klasik dönem deistlerinde peygamberlik kavramına bakış, deistlerin o dönemde henüz Hıristiyan kimliklerini reddetmemeleri sebebiyle birtakım olumlu fikirleri barındırmaktadır. Lord Herbert her ne kadar peygamberliğe kuşkulu bir şekilde yaklaşmış, peygamberlik için birtakım şart ve sınırlar getirirse de Hz. İsa'ya olan saygısını her defasında ifade eder. Bununla beraber kutsal kitaptaki peygamberlik inancına akla aykırı birçok unsur barındırması nedeniyle karşı durmaktadır.⁷⁷

Paine'nin, kutsal kitap eleştirisinde nübüvvet kavramını yorumlaması önemli bir yer tutmaktadır. Ona göre Eski Ahit'te yer alan peygamber tasvirlerinin çoğu bir şair veya kâhinden ibarettir. Bununla beraber o, kendisinden önceki birçok deistte görülebileceği gibi

73 en-Nisa 4/135; el-İsrâ 17/23; Âl-i İmrân 3/104.

74 Yasin Meral, “Tevrat Tenkit Geleneğinin Öncüsü: İbn Hazm mı Spinoza mı?”, *Diyanet İlmî Dergi* 50/4 (2014) 72.

75 Muhammed eş-Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 193, 200.

76 Âl-i İmrân 3/78.

77 Taşkıran, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, 141, 142.

Hız. İsa'ya büyük bir saygı duymaktadır. Hız. İsa onun nazarında "cana yakın" ve "erdemli" birisidir.⁷⁸ Deistlerin Hız. İsa'ya olan saygısını onun aslında iyi bir insan olduğuna inanmaları ve bu inancın kutsal kitapta onunla ilgili anlatılanların yanlış olduğunu düşünmeleri nedeniyle.

Paine, mucize ile peygamberliği eş değer görmektedir. Her iki kavram gerçek dahi olsa amaca hizmet etmemektedir. Onların peygamber oldukları iddiasını doğrulayabilecek herhangi bir şey bulunmamaktadır. Peygamberlik, gerçek dinin değil uydurma dinlerin bir kavramdır. Onun böyle yanlış bir düşünceye kapılmasındaki yatan asıl sebep Kitâb-ı Mukaddes'te peygamberlerin yüz kızartıcı suçlar işlemesi, müzisyen ve kâhin gibi gösterilmesi ve bunun sonucunda Paine'de peygamberlik namına olumsuz bir imajın oluşmasıdır.⁷⁹

Akıl Çağı'nda Paine her ne kadar Mesih'in şahsiyetine hürmetini ifade etse de onun açık bir şekilde deizmi insanlar için en doğru inanç sistemi olarak görmesi, Hristiyanlık ile olan bağının kopuşunu ifade etmektedir. Onu takip eden günümüz deistleri ise Mesih'in İncil'de geçen hikayesinde inananları küfür ile itham etmişler ve bu hikayelerin tamamının uydurma olduğunu belirtmişlerdir. Buna bağlı olarak ilk dönem deistlerinde var olan Hız. İsa'ya olan saygı ve ilgi günümüz deistleri ile birlikte gittikçe azaldığını söyleyebiliriz.

3.2.2. İslâm Kelâmında Peygamber

Kelâmcıların nübüvvet hususunda üzerinde en çok durdukları noktalardan birisi insanların peygamberlere duyduğu ihtiyaçtır. Zira onlara göre insanlar peygamberler olmadan adalet ve doğruluğu, yalan ve zulmü tam anlamıyla idrak edemezler. Ayrıca peygamberler sayesinde insanlar çeşitli sanat ve meslekleri öğrenmişlerdir. Onlar olmasa insanlar birçok konuda bilgi sahibi olamazlardı. Peygamberler insanlar arasında önemli görevler üstlenir. Toplum içerisinde bulunan anlaşmazlıklara dair hakemlik yapma vazifesi bunlardan birisidir. Ayrıca her ne kadar deistlerin iddia ettiği gibi her insan akıl sahibi olsa da bu onların daima din konusu üzerine uzun ve hakkıyla düşünecek vakte sahip olduğu anlamına gelmez. Onların gündelik iş ve meşgaleleri buna engel olmaktadır. Her akıl ise birbirine denk olmadığından insanların yalnızca akıllarını kullanarak ile bir uzlaşmaya varmaları zor görünmektedir.⁸⁰

Deistlerin kutsal kitapta bulunan ve peygamberlere nispet edilen birçok kötü ve rezil filli eleştirilmeleri oldukça önemlidir. Bu noktada İslâm Yahudilik ve Hristiyanlıktan tamamen farklılaşmaktadır. Zira Hız. Peygamber özelinde bütün peygamberlerin ismet, emanet, sıdk ve fetanet gibi bir takım yüce sıfatlara sahip oldukları belirtilir. Hız. Peygamber ve diğer bütün peygamberler kutsal kitapta anlatıldığından farklı olarak ahlaklı, yalnızca Allah'a ibadet eden, insanlara karşı merhametli, müşfik ve dünya düşkünü olmayan insanlardır.⁸¹

78 Paine, *Akıl Çağı*, 8.

79 Paine, *Akıl Çağı*, 62, 123.

80 Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr*, çev. İlyas Çelebi, Mahmut Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 218; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, 226-228.

81 Fahreddin er-Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe el-Muhassal*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 196-197; Ebû Berekât en-Neseî, *el-İtimad fi'l-İtikad*, thk. Nadir b. Muhammed Ebû Ömer (Beirut: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2020), 402-403.

3.3. Mucize

Nübüvvet ile alakalı olarak ele alınacak bir başka konu mucizedir. Tarih boyunca deistler mucizeye karşı olumsuz bir bakış açısına olmuşlardır. Klasik dönem deistlerinden birçok isim, kutsal kitapta kendine sıkça yer verilen mucizelere karşı durur. Bunun altında yatan en önemli sebeplerden birisi mucize ile beraber Tanrı'nın yaratmış olduğu düzende bir eksiklik ve aksama fikrinin düşünülmesidir. Zira mucize, işleyen bir düzenin inkıtaya uğraması anlamına gelmektedir.⁸²

Deizmin kurucusu kabul edilen Lord Herbert mucizelere inanma hususunda şüpheli bir tavır sergiler. Kâinata Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için insanın kendi bedenine bakması yeterlidir.⁸³ Toland'a göre gizemli, mucizevi ve hurafelerle dolu bir din anlayışı ve söylemini oluşturan ruhbanlardır. Bu aslında onun nazarında Hıristiyanlığın aslını bozmaktır. Öyle ki Hz. İsa, tam da bu din anlayışını ortadan kaldırmaya gayret etmişti.⁸⁴

3.3.1. Paine'de Mucize Düşüncesi

Paine gizem, mucize ve peygamberliğin tüm zamanlarda insanları aldatmak için kullanılan kavramlar olduğunu düşünmektedir. O, mucizeyi duyuları şaşırtan bir olgu olarak görür ve bunun bir hokkabazlık olduğunu ifade eder. Mucize gerçek bile olsa sonu yalanla aynı olacaktır. Zira mucizeye inanmak insanın Tanrı'nın koymuş olduğu kurallara karşı hareket etmesine ve ona karşı imânî tutarsızlığının artmasına neden olacaktır.⁸⁵ Paine, kutsal kitap eleştirisinde mucizelere de değinir. Hz. Musa'nın kavmi ile beraber denizi yararak karaya çıkmaları inanılması gereken bir mucize değildir. Zira onun sıhhatine dair bizde kanaat oluşturacak yeterli delil bulunmamaktadır.

3.3.2. İslâm Kelâmında Mucize

Kelâmcılara göre mucize, “meydan okuma(tehaddî) ile birlikte fiil ya da terk olarak olağanüstü bir şekilde meydana gelen ve benzeri yapılamayan işlerdir.”⁸⁶ Deistlerin iddia ettiğinin aksine kelâm düşüncesinde katı bir zorunluluk âlemde bulunmamaktadır. Nesnelerin yapısından ortaya çıkan bir sebepliliği kabul etmeyerek, Allah'ın sürekli olarak âlemde yaratma halinde olduğunu vurgulamışlardır.⁸⁷ Bununla beraber mucizenin kabulü âlemde bir düzenin olmadığı, sürekli olarak bir düzensizliğin hüküm sürdüğü anlamına gelmemektedir. Zira mucize ‘meydan okumaya bitişik bir halde’, âdete aykırı olarak gerçekleşir.⁸⁸ Yani kelâmcıların aslında bir âdeti/düzeni kabul ettikleri bununla beraber peygamberlerin gönderildikleri toplumların istekleri doğrultusunda mucizelerin gerçekleştiklerini kabul ettiklerini söyleyebiliriz. Onlar bir şeyin mucize olarak kabul edilmeleri için de bazı şartlar ileri sürdüklerini görmekteyiz. Bu şartlar; ilâhi fiil olması, olağan dışı bir şekilde vuku bulması, peygamberlik iddiasına binaen olması, peygamberlerin güvenilir (emin) olmalarına zarar vermeyecek bir nitelikte gerçekleşmesi. Bu nedenle mucizenin gerçekleşmesi Paine'in iddi-

82 Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 263.

83 Taşkıran, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, 137.

84 Kar, *John Toland'ın Din Felsefesi Üzerine Bir İnceleme*, 142.

85 Paine, *Akil Çağı*, 59.

86 Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr*, 219.

87 Osman Demir, *Kelâmında Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 147-148.

88 Râzî, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe el-Muhassal*, 186; Sâlimî, *et-Temhîd fî beyanı't-tevhîd*, 162-163.

asının aksine sonu yalanla gerçekleşmeyecek, Allah'tan vahiy aldığı iddiasında bulunan bir peygambere ilahi bir destek mahiyetindedir. Ayrıca bu mucize sayesinde peygamberlik ve olağan üstü filleri yaptığı iddiasında bulunanların sahtekarlığı ortaya çıkmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de mucize istemeden Allah'a inanmaya davet etmiş, mucize geldikten sonra inanmayanların helak olacağını belirtmiştir.

Paine, Hz. Musa'nın kavmi ile birlikte denizi yarmalarına inanmamakta buna dair bizde kanaat oluşturacak yeterli deliller olmadığını iddia etmektedir. Genel anlamda mucizelerin o dönemin insanları tarafından algılanabilecek ve sonrakiler için bir bilgi değeri taşımaya-çağını düşündüren bu ifadeler kelâmcıların cevabı haber düşüncelerinde bulunmaktadır. Kelâmcılara göre üç bilgi kaynağından biri olan haber, mütevatir haber ve haber-i resul olarak ikiye ayrılmaktadır. Onlara göre insanlar hayatlarında aile, soy, isimleri gibi birçok konuda dahi haber ile bilgi sahibi olmaktadır. Bu nedenle insanın birçok bilgisi aslında haberlere dayanmaktadır. Konu mucizeler ile ilgili haberlere gelince kelâmcıların bunları da birtakım şartlara bağladıklarını görebilmekteyiz. Bir haberin mütevatir olması için haberi ilk tabakada nakledenlerin bizzat olayı duyularıyla idrak etmiş olmaları ve aktarılan haberin aklen imkânsız görülmemesi gerekir. Ayrıca Yahudi ve Hıristiyanların Hz. İsa'nın ölmesine dair haberleri gerçek kabul edilemez. Zira onların şahitlikleri ahad haber olup, mütevatir derecesine ulaşamamaktadır.⁸⁹

Onun mucizeye karşı olumsuz tavır takınmasının arkasında yatan en büyük sebep muhtemelen kilisenin diğer birçok konuda olduğu gibi bu hususta da dini kavramların içinin boşaltmasıdır. Ayrıca mucize hususunda onun algısı İslâm açısından yanlış bir uluhiyet inancına dayanmaktadır. Zira Paine ve deistler bir varsayım üzerine Allah'ın kudretini kendilerince sınırlamaya çalışmaktadırlar. Kilisenin mucize yaratma fikrine sert eleştirilere getiren Paine karşı verilecek en önemli cevaplardan bir tanesi İslâm'ın mucize anlayışının arkasında yatan en önemli fikrin mucizenin asıl sahibinin Allah olduğu, onun bu fiilinin zühur ettiği yerin ise peygamber olduğudur. Yoksa peygamber mucize yaratmaya ve bununla insanlara davetini ispatlamaya muktedir değildir. Bu hususta Kur'ân-ı Kerîm'den şu ayeti zikretmemiz yerinde olacaktır:

“Andolsun senden önce de peygamberler göndermiş, onlara da eş ve çocuklar vermiş-tik. Allah'ın izni olmadan hiçbir peygamber mûcize getiremez. Süreli her şeyin bir kaydı vardır.”⁹⁰

4. Ölümünden Sonra Yaşam

Deizmin yalnızca nübüvvet inkârına dayalı olarak tanımlanması onun Tanrı ve ölümden sonra yaşama dair görüşlerini anlamaya engel olabilmektedir. Deistlerin ölümden sonraki yaşama dair düşüncelerini takip etmek deizmi anlama ve doğru bir deizm tarifi yapabileme anlamında büyük bir önemi haizdir.

Lord Herbert'in ölümden sonraki yaşam hakkındaki görüşleri dinlerle benzerlik göstermektedir. Ona göre ödül semada bulunan cennette, azap ise cehenneme benzer bir yerde

⁸⁹ Nesefî, *el-İtimad fi'l-İtikad*, 88.

⁹⁰ er-Ra'd 13/38.

olacaktır.⁹¹ Bir başka deist düşünür Tindal, Herbert'e benzer şekilde insanların yapmış oldukları fiiller nedeniyle ölümden sonra mükâfat ve cezalandırmanın olacağına inanır. Ancak bu Tanrı'nın intikamı sevdiği anlamına gelmemektedir. Aksine insanlar Allah'ın beşer için koymuş olduğu ilkeleri menettiklerinden dolayı hesaba çekilecektir.⁹²

4.1. Paine'de Ölümden Sonra Yaşam Düşüncesi

Thomas Paine ahiret inancına kendisinden önce gelen deistler gibi vurgu yapmaktadır. O ölümden sonra yaşam için mutluluğu umar.⁹³ Ayrıca Tanrının istediği zaman bu yaşamın hesabını insana sorabileceğine inanır.⁹⁴ Dini görev kavramı onun zihninde “doğru olanı yapmak, merhamet ve insanları mutlu etmek için” yapılan gayrettir.⁹⁵ Günümüzde yaşayan deistler Paine'i takip ederek ölümden sonraki yaşam için ümitvar olduklarını, Tanrının bu anlamda kendilerine adaleti ile hükmedeceğine inanırlar.⁹⁶ Buradan yola çıkarak deistlerde her ne kadar net bir tasvire sahip olmasa da ölüm sonrası bir yaşama dair ortak bir inancın varlığından söz edilebilir.

Deistlerin inanç sistemlerinde üzerinde en çok boşluk bıraktıkları alanlardan birisi ölümden sonra yaşama dair düşünceleridir. Paine ve diğer deistler her ne kadar insanın ölümden sonraki yaşamında hesaba çekilebileceğini düşünseler de oldukça muğlak ve kapalı ifadeleri bulunmaktadır. Bu ise kendisi için oldukça büyük bir muamma olan ölümden sonra yaşamı anlamada insanı tatmin etmekten son derece uzaktır.

4.2. İslâm Kelâmında Ölümden Sonra Yaşam

Ölümden sonra yaşama inanmak, İslâm akîdesinin en önemli inançlardan biri olup iman esasları arasında sayılmaktadır. Kelâmcılar ölümden sonra yaşamda insanın başına gelecek ve ebedî hayatlarını tayin edecek bütün süreci sem'iyât bahisleri altında değerlendirir. Zira bu konu hakkında insanın sınırlı bilgisi ile konuşması mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle İslâm dininde ahiret ahvali nasrlara dayalı olarak anlaşılmaktadır.

Ahiret hayatının varlığı, insanların bu dünyada yapıp ettiklerinin misliyle karşılığını bulması kişinin hayatını ve yaşamını derinden etkilemektedir. Kur'ân-ı Kerîm bu anlamda insana dünyada yaşadığı zorluklara ve sıkıntılara karşı gerçek adaletin gerçekleşeceği, hakkının kendisine verileceği bir dünyayı vadetmektedir:

“Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.”⁹⁷

“Herkeseye yaptığı karşılığı tastamam ödenir; Allah onların yaptıklarını en iyi şekilde bilmektedir.”⁹⁸ “Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir;”⁹⁹ “

91 Taşkıran, *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*, 91.

92 Kardaş, “Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, 20.

93 Paine, *Akil Çağı*, 3.

94 Paine, *Akil Çağı*, 169.

95 Paine, *Akil Çağı*, 3.

96 World Union of Deists, “Welcome to Deism” (Erişim 18 Temmuz 2024).

97 ez-Zilzâl 99/7-8.

98 ez-Zümer, 70.

99 el-İnşikâk 84/7-8.

Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhret daha hayırlı ve süreklidir.”¹⁰⁰

İslâm aynı zamanda dünya- ahiret arasında bir denge kurmayı nasihat eder. Bu şekilde kişinin geçici olan dünya hayatı ile olan ilişkisini daha düzgün bir zeminde değerlendirmesine imkân verilerek bir yandan da ahlaki gelişimine doğrudan katkı vermektedir. Dünya- ahiret dengesi Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle vurgulanır:

“Allah’ın sana verdiğiinden âhret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez.”¹⁰¹

Sonuç

Deizmin inanç esasları 17. yüzyılda İngiltere’de ortaya çıktığı dönemden günümüze değin birtakım değişikliklere maruz kalmıştır. Bu noktada Paine’nin önemli bir rolü olmuş, günümüz deistlerinin fikriyatına doğrudan etki etmiştir. Onun deist kimliğini yüksek sesle ifade etmesi, siyasi kişiliği nedeni ile fikirlerini Amerika gibi İngiltere’ye kıyasla daha özgür bir ortamda yayma imkânı bulması, deizmin tarihinde büyük kırılmalara neden olmuştur. Deizm klasik dönemde Hıristiyanlığı rasyonelleştirmeye çalışırken bu durum Paine ile birlikte doğrudan bir din inkarına dönüşmüştür. Lord Herbert ’ten günümüze kadar deistlerin ana hatlarıyla ortak düşünceleri ve inançları şunlardır: İnsanın kutsal kitapta var olan, akli ile açıklayamayacağı mistik ve gizemli kıssa ve inançları reddetmek, doğal dine olan vurgu ve deistlerin vahyi bir tarihsel tecrübe olarak görmesi ve vahyin bir bilgi ifade etmesini onu alan ilk muhatap ile sınırlandırmaları, kilise karşıtlığı, aklın vahiyden önde gelmesi ve dine dair her konuda belirleyici olmasıdır. Paine ile beraber deizmde değişen önemli noktaları ise şöyle sıralayabiliriz: Hıristiyanlığın insanlık kadar eski olup doğal din ile aynı olması fikrinin Hıristiyanlık aleyhine değişerek artık yalnızca doğal dine olan vurgunun artması, buna binaen Hıristiyanlığın gerçek din olarak kabulünün Paine ile beraber reddi ve din karşıtlığının bütün dinlere teşmil edilmesi, Hıristiyanlık dışında diğer dinlere ve özellikle modern dönemde İslâm’a karşı söylemlerin artması, kutsal kitap eleştirisine özellikle kutsal kitaba ek olarak Kur’ân-ı Kerîm’in eklenmesi, deizmin Amerika’ya yerleşmesi ve kurumsal olarak deizmi bu dönemde temsil edecek yapıların oluşmasıdır. Bu nedenle nasıl ki her ne kadar kendisine deist dememişse de Lord Herbert fikirleri ile kurucu babası olmuş ise; günümüz deistlerinin en sık atıf yaptığı isim olması nedeniyle Paine de modern dönemde var olan deizm düşüncesinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Paine’nin din anlayışında merkezi bir rolü alan vahye dayalı dinleri eleştirmesi ise birçok açıdan sorunlu görünmektedir. Her ne kadar diğer dinleri eleştirmek için getirmiş olduğu delillerin söz konusu İslâm olunca geçerli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Paine’in Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm’ı bir olarak değerlendirerek büyük bir genelleme hatası yaptığı görülmektedir. Zira İslâm’ın zikredilen diğer iki dinden farklı olarak özellikle vahiy ve mucize anlayışlarında hem Allah’a hem de peygamberlere büyük saygı duydukları, ayrıca kilise gibi dini tahrif eden bir mekanizmanın olmaması nedeni ile dinde insani bir otoritenin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu ilahi otorite karşısında peygamberler ve insanlar eşit derece mesul olmuşlardır. Paine’nin ve deizmin genel anlamda kâinattan uzak bir Tanrı anlayışına sahip olmaları ise İslâm’ın

100 el-A'lâ 87/16-17.

101 el-Kasas 28/77.

uluhiyet anlayışının yanı sıra Tanrı fikri ile uyuşmamaktadır. Zira deistlerinde ifade ettiği gibi kudret sahibi bir varlığın âlemden uzak olması, peygamberlere ve insanlara mucizesi ile destek verememesi kati bir delile dayanmaktan ziyade deistlerin varsayımları ve Tanrı fikrine yükledikleri anlamla alakalıdır. İslâm ise buna karşı Allah'ın her an yarattıkları ile ilgilenen ve onları gözleyen olması ile insanın dünya ve âhiret hayatına doğrudan etki edeceğine inanmaktadır. Paine'in görüşlerinin İslâm inancı üzerinden değerlendirdiğimizde deizmin yalnızca nübüvvet inkârı olduğuna dair bir tanım yapılmanın birçok sakıncası ortaya çıkmıştır. Çünkü deizm uluhiyet ve ahiret inancı ile İslâm'dan ve diğer dinlerden birçok noktada ayrılmıştır.

Kaynakça | References

Altunışık, Mehmet Akif. "İlk Deistlere Göre Deizmin Temel İnançları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2(2019), 615-642.

Aydın, Mehmet. "Hıristiyanlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/353-358. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Barnett, S. J. *The Enghlightenment and Religion*. Manchester: Manchester University Press, 2003.

Beyzâvî, Kâdî. *Tavâli'u'l-Envâr*. çev. İlyas Çelebi - Mahmut Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013.

Cherbury, Lord Herbert. *De Veritate*. Bristol: University of Bristol, 1937.

Cherbury, Lord Herbert. *The Autobiography of Edward*. London: George Routledge and Sons Ltd., 1947.

Çoşkun, İbrahim. "Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları". *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 41-71 İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.

Dorman, Mustafa Emre. *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Holmes, David L. *The Faiths of the Founding Fathers*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

Hudson, Wayne. *The English Deists Studies in Early Enghlightenment*. London: London Pickering&Chatto, 2009.

Holifield, E.Brooks. *Theology in America Christian Thpught from the Age of the Puritans to the Civil War*. New Haven: Yale University Press, 2005.

İmga, Orçun. *Amerika'da Din ve Devlet: Tarihi ve Felsefi Temeller*. Ankara: Liberte Yayınları, 2010.

Johnson, Bob. *Deism A Revolution in Religion, A Revolution in You*. California: World Union of Deists, 2009.

Johnson, Bob. *God Gave Us Reason Not Religion*, California: World Union of Deists, 2014.

Kardaş, Meryem, "Lord Herbert Cherbury'nin Deist-Hümanist Din Eleştirisi", *Doğu Batı Dergisi*, 23 (2020), 255-295.

Kardaş, Meryem. "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru". *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. ed. Vecihi Sönmez vd. 15-27. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

Kardaş Özdemir, Meryem. *Deistik Argümanlara Karşı Vahyi İmkân ve Gerekliliği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2022.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.

Meral, Yasin. "Tevrat Tenkit Geleneğinin Öncüsü: İbn Hazm mı Spinoza mı?", *Diyanet İlmî Dergi* 50/4 (2014), 69-82.

Nesefî, Ebû Berekât. *el-İtimad fi'l-İtikad*. thk. Nadir b. Muhammed Ebû Ömer. Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2020.

Paine, Thomas. *Akıl Çağı*. çev. Ali İhsan Dalgıç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Râzî, Fahreddin. *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe el-Muhassal*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Sâlimî, Ebû Şekûr. *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd*. thk. Ömür Türkmen. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Schroeder, Allen K. "Deizm ve Onun Kutsal Üçlemeye Dönük Amansız Saldırısı", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 23 (Ağustos-Ekim 2020), 255-295.

Şehristânî, Muhammed. *el-Milel ve'n-Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.

Taşkıran, Ülkü. *Lord Herbert of Cherbury'nin Doğal Din Anlayışı ve Düşünce Boyutu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Topaloğlu, Bekir. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Üsmendî, Alâeddin. *Lübâbü'l-Kelâm*. thk. M. Sait Özervarlı. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Wigelsworth, Jeffery R. *Deism in Enlightenment England*. Manchester: Manchester University Press, 2009.

World Union of Deists. "Assault on God 2: God Approves of the Murder of a Child Committed by an Islamic "Holy Man". Erişim 1 Temmuz 2018. <https://www.deism.com/deism-articles>

World Union of Deists. "Anti-God or Anti-Christ". Erişim 18 Temmuz 2024 <https://www.deism.com/product-page/defending-god-from-the-holy-books-20-anti-god-or-anti-christ>.

World Union of Deists. "Israel and Religious Terroism". Erişim 1 Temmuz 2024. <https://www.deism.com/post/israel-and-religious-terroism>

World Union of Deists, "Objective Qur'an Study". Erişim 1 Temmuz 2024 <https://www.deism.com/post/quran-problems>.

World Union of Deists, "Israel and Religious Terroism". Erişim 1 Temmuz 2024. <https://www.deism.com/post/israel-and-religious-terroism>.

World Union of Deists. "Islamic Religious Violence". Erişim 18 Temmuz 2024. <https://www.deism.com/post/islamic-religious-violence>

World Union of Deists. "Objective Qur'an Study". Erişim 1 Temmuz 2024. <https://www.deism.com/post/quran-problems>.

Yüce, Fatma. *Deizmden Teizme Tanrı-Din-İnsan*. Ankara: Elis Yayınları, 2021.